

## ხეხუჯობის რიტუალი სამეგრელოში

ზამთრის ციკლის საინტერესო დღესასწაულთა შორის, ახალი წლის შემოსვლამდე, 31 დეკემბრის საღამოს იმართებოდა ე. წ. ხეხუჯობის რიტუალი. ს. მაკალათიას ცნობით, ხეხუჯობა (ანუ „ხელმხრობა“) ხელ-მხრის სალოცავი გახლდათ და ყველა ოჯახში აღესრულებოდა. თუმცა, სხვა ცნობით (თსუფა:21288, მთხრობელი მ. კვირტია, დაახლ.1970-იანი წწ), მჭედლობის საღამოდ მიიჩნეოდა (ოჭკადირემ ოხვამალი) და ამას ხაზს უსვამს აფხაზური მასალაც (ანთელავა 2006) თავიდანვე შევნიშნავთ, რომ ცნობები არ უპირისპირდება ერთმანეთს, რადგანაც ისინი, ჩვენი აზრით, ერთი რიტუალის სხვადასხვა საფეხურს წარმოგვიდგენს: ხელ-მხრის გამოლოცვა ბუნებრივად უკავშირდება მჭედელს, რომლის „ხელიც“, სასიცოცხლოდ საჭირო იყო საზოგადოებისთვის; მოგვიანებით, მოხდა ადრეული წარმოდგენებისა და რიტუალის შინაარსობრივი გადასხვაფერება და მჭედლობასთან მჭიდროდ დაკავშირებული ლოცვის რიტუალი, ზოგადად, ხელ-მხრის სალოცავად უნდა ქცეულიყო; აღარ შემორჩა რწმენა მჭედელზე, როგორც საკრალური და მაგიური ძალის მფლობელზე.

რიტუალური აღწერა შემდეგია: სამჭედლოში მიდიოდნენ მჭედლები (ან მარანში, თუკი იქ იყო ჩაფლული სამჭედლო ქვევრი) და მიჰქონდათ იმდენი სანთელი, რამდენიც ჰყავდათ ოჯახიდან გამოთხოვილი ქალი. მჭედელი დაიჩოქებდა და იტყოდა: „სუმოში სუმონეჩი სუმ ხელუამ გორჩქინუ წმ. სოლომონ, მარდიანი, სქანი ტიბინი სი ქომუჩი, ჩქიმ ბაბუშე გიმნარყის, მოთას, სქუას დო ოჯახიში მოდგუმუს. სქანი მოხვეწე ვორექ დო მემტით წმ. სოლომონ,სქანი სახელი ხვამელი, ბედნიერი ხვამა ქომიყი...“ ( 363 ხელობის გამჩენო წმ. სოლომონ, მაღლიანო, შენი წყალობა მომეცი, ბაბუაჩემის შთამომავლებს, შვილიშვილს, შვილსა და ოჯახის ნათესავს. შენი მახვეწარი ვარ და მოგვიტევე წმ. სოლომონ, დაილოცოს შენი სახელი, ბედნიერი ლოცვა ყოფილიყოს) ( აბაკელია1997:83). შემდეგ მუჭებს შეკრავდნენ, ერთმანეთს დაადებდნენ, მჭედელი ზემოდან თავის მუჭს დაადებდა და შიგ ღვინოს ან წყალს ჩაასხამდა: „წმ. სოლომანქ წყარიცალო მიდეონას ჩქინი საქმე“ ( სოლომონმა წყალივით წაიყვანოს ჩვენი საქმე ). ტექსტი ინახავს წარმოდგენას ღმერთზე, რომელიც მფარველობდა 363 დღეს. ტრადიციის მიხედვით არსებობდა ხელობები და ყველა ხელობის დამფუძნებლად ითვლებოდა სოლომონი. გადმოცემებით, სოლომონი მჭედელი ყოფილა. გახურებულ რკინას ხელით იღებდა და მუხლზე იჭედავდა, როცა ქრისტემ ნახა, უსწავლებია მისთვის გრდემლის მოწყობა, ჩაქურის დარტყმა. 31 დეკემბერი მიიჩნეოდა სოლომონის დღედ და ამიტომაც სრულდებოდა აღნიშნული რიტუალი.

შევნიშნავთ, რომ ზამთრის ციკლის დღესასწაულები ხასიათდებიან საერთო ნიშნებით, განსაკუთრებით სამსხვერპლო ცხოველის ერთგვარობით. ამ შემთხვევაში, ქართული მასალათა უმეტესობით, ესაა ღორი, რომლის სიმბოლიკასაც მკვლევარები სოლარული ღვთაების თავყანისცემამდე მიჰყავს. ბუნებრივია, რომ ხეხუჯობის მთავარი შესაწირი აქაც ღორია. მჭედლის შვილები სოფლებში საგანგებოდ აგროვებდნენ ფეტვის მარცვლებს, კვერცხებს. სიმბოლურად იმავე ჩვეულებას ეხმიანება ახალი წლის დღეებში საღორესთან მისვლა და კვერცხების მაღლა ასროლა, რომელსაც ბავშვები იჭერდნენ . ღორი , კვერცხი და ბავშვი ( მჭედლის ბავშვი, რომელიც აგროვებს კვერცხებს) მომავალსა და შთამომავლობის ნაყოფიერებას განასახიერებენ, რომელსაც ასე გულმხურვალედ ევედრებიან წმ. სოლომონსაც. კვერცხი და ღორი დომინირებს მითრას კულტშიც (მეგრ. მირსობა, რომელშიც იგივე სიმბოლოები გამოიყოფა), კვერცხი მიიჩნევა მითრას სიმბოლოდ, ხოლო ტახი (ღორი) მის ცხოველად. ტახი წინ უძღვის მითრას ეტლს.

ლოცვის მომდევნო ტექსტი ამგვარია: „წმინდა სოლომონ, 363 ხელუამი გორჩქინუ, მა დო ჩქიმი სქუალეფი ამდღარი ხვამა სი გოუტიბინეე, ხე-ხუჯი მოუმართი, წანაში ხვამა სი ქიმიუნი დო თაში მორჯგვისე სი გაარინე, სქანი სახელი ხვამილი..“ ( 363 ხელობის გამჩენო სოლომონ, მე და ჩემს შვილებს დღევანდელი ლოცვა შეგვაწიე, ხელ-მხარი მოუმართე, მომავალი წლის ლოცვა შენ გაგვითენე და ასე მარჯვნივ ატარე, შენი სახელი დაილოცოს) ( აბაკელია, 1997: 79). ს. მაკალათიას ცნობით, აუცილებელი იყო ყველი და იმდენივე კვერცხი, რამდენი ოჯახის წევრიც გახლდათ. მომდევნო ტექსტი კი ასეთია: „ხეხუჯი, ხეხუჯი ბედნიერი დო შვენიერი, ჩქიმი ხე დო ხუჯიმ ნაქიმინათია ჩქიმი გური გაახარი, ჩქიმი ხე დო ხუჯიმ ჯგირობუას სი ქიგმორჩინე, ხეში ტახა, ხუჯის ჭყალა დო დო ჩქიმი ჩილი დო სქუას

შორსა გიგაორაითი”... (ხელმხარო, ხელმხარო ბედნიერო და მშვენიერო, ჩემი ხელ-მხრის გაკეთებულით ჩემი გული გაახარე, ხელის მოტეხვა, ხელის ტკივილი აარიდე ჩემს ცოლსა და შვილს) ამ ტექსტში მიმართვის ობიექტი „ხეხუჯია”, იგი იწოდება ღვთაებრივი ეპითეტით „ ბედნიერი და მშვენიერი”. იმავე ეპითეტით მეგრული ფოლკლორული ტრადიციების მიხედვით, იწოდება ორშაბათი („თუთაშხა ბედნიერი”);

ორშაბათის თაყვანისცემის რიტუალიც შედიოდა საზამთრო ციკლის დღესასწაულებში და მას „ოთუთაშხურე” ეწოდებოდა. „თუთაშხა ბედნიერი” ფუძისა და ფუტკრის სალოცავია და ამ რიტუალის დეტალურ ანალიზს მთვარის წინამძღოლის სიმბოლიკასთან მივყავართ („თუთაში ჯღვერი”), რომელსაც გარკვეული კავშირი უნდა ჰქონოდა საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში (სვანეთი,რაჭა,ლეჩხუმი,გურია, სამცხე-ჯავახეთი) გავრცელებულ ტარ-ბედნიერის, ჭაბუკ-ბედნიერის სახესთან. ხეხუჯობის რიტუალის ეს პასაჟი, ვფიქრობთ, ზემოთ აღნიშნულ სიმბოლიკებს უნდა უახლოვდებოდეს,რადგანაც ბოლო ტექსტში „ხეხუჯი” ეთნონიმია. ამ ტექსტში არ იხსენიება წმ. სოლომონი. ვფიქრობთ, იგი გვანახებს რიტუალობის იმგვარ ეტაპს, როცა,ყურადღება უშუალოდ ხელ-მხარის ჯანმრთელობაზეა გადატანილი და დაკარგულია მჭედლობის საკრალურობა. მჭედლობა, მოგვიანებით, ემშაკებისა და დევების საიდუმლო ცოდნა გახდა. თუმცა, რიტუალი შემორჩა არა როგორც მჭედლობის, რომლის სიმბოლოც ძლიერი ძალ-ღონე იყო, არამედ, როგორც, ზოგადად, ხელ-მხრის ტკივილისა და ხიფათის თავიდან აცილებისთვის მიმართული ლოცვა. ტექსტში აღარ იხსენიებიან ღმერთები. მჭედლობა დევების საკუთრება გახდა აღმ. საქართველოს მთიანეთში. ამ ცოდნით იმორჩილებდნენ ადამიანებს და, ფაქტობრივად, ღვთისშვილთა ბრძოლა სწორედ ამ დაპირისპირების ფონზეა გადმოცემული. ამგვარი წარმოდგენა გვხვდება სამეგრელოშიც . ფუნქციათა გადანაცვლება ნიშნავს ძველის მივიწყებასა და ახალის წინ წამოწევას, რომელიც ებრძვის ძველს, მაგრამ ადრინდელი მაინც ინარჩუნებს იდუმალეზას, ოღონდ ნეგატიური ნიშნით. მჭედლების ოჯახი მაზაკვალეებისა და ავის სულების მოკავშირეებად მიიჩნეოდნენ. ამ კუთხით საინტერესოა „დუღილის შელოცვა”: „ფუი, ფუი, გვარგვალე, ჭკადუ მურცუ ამარე, ჭკადუშ ჩილი მაზაკვალი \_გერი გილმადვაძვალე”. ( ფუი, ფუი, იდუღე, მჭედელი აგერ მოდის, მჭედლის ცოლიც \_ მზაკვარი და მგელი მოძუნძულე) ( თსუფა 21288, მთხრობელი მ.კვირტია, დაახლ.170-იანი წწ). შევნიშნავთ, რომ მაზაკვალის (მზაკვრის) მუდმივი ეპითეტია „გერიშგემახვენიჯი” (მგელზე მჯდომი); მაზაკვალი იმორჩილებს ქვესკნელის ამ ცხოველს და ამით ხთონურ სამყაროსთან აქვს კავშირი, ტექსტშიც მჭედელი და მისი ცოლი ქვესკნელურ ძალებთან წილნაყარები ჩანან.

ვფიქრობთ, პირველადად ის ტექსტები უნდა მივიჩნიოთ, სადაც წარმოდგენილია ღმერთი, რომელიც მფარველობს 363 ხელობასა და, გადმოცემათა უმეტესობით, მჭედლად მიიჩნევა. „სუმოში სუმონეჩი დო სუმი ხელუაში გორჩქინუ ღორონთი, წმინდა სოლომონი, ხე დო ხუჯი ქომინწყი, მა დო ჩქიმი სქუალებეც ნაქიმიწა გამიმართი, თაში მორბგვიშე ქუდომირინეე” ( 363 ხელობის გამჩენო ღმერთო, წმინდა სოლომონ, ხელ-მხარი მომიმართე, მე და ჩემს შვილებს ნაქნარი გაგვიმართლე, ასე მარჯვნივ გვატარე) (თსუფა 21288, მთხრობელი მ.კვირტია, დაახლ.1970-იანი წწ). წელიწადში 365 (366) დღეა, ტექსტებში კი მუდმივად იხსენიება 363 ხელობა. რა იყო დანარჩენი სამი? გადმოცემის მიხედვით, სამი შეუძლებელი ხელობა არსებობდა: 1)ზღვაზე ხიდის გადება, 2) ცისთვის კიბის მიდგმა, 3) ქვედა საცვლის აღმა გახდა (იქვე). ამრიგად, რჩებოდა 363 ხელობა, თითოეული კი შეესაბამებოდა წლის თითო დღეს. სამეგრელოში დღესაცაა შემორჩენილი გამოთქმა: „კურთაშ ეშე მონწყუმა” ( საცვლის აღმა გახდა), რაც შეუძლებელი საქმის გაკეთებას გულისხმობს და დამუქრების ფორმულაა.

როგორც ტექსტებიდან ჩანს, 363 ხელობის შემქმნელი ღმერთი მჭედელია და მას სოლომონი ჰქვია. ბიბლიურ სოლომონს აქვს თავისი, შეიძლება ასეც ვუწოდოთ - „ ხალხური ბიოგრაფია”. სხვა ეპიკურ გმირთა მსგავსად, სოლომონის წარმომავლობაც ბურუსითაა მოცული. გადმოცემა გვიამბობს, რომ იგი განათლებული კაცი ყოფილა. მისი ყველას სჯეროდა და სწამდა; მან იცოდა, როდის ამოვიდოდა მზე და როდის ჩავიდოდა მთვარე (თსუფა 12392, მთხრობელი დ.გეგელია,1972). სოლომონი თითქმის არასდროს არაა მარტო, მას გვერდით უდგას ქრისტე. ერთ-ერთ ლეგენდაში, სადაც სოლომონი აღარაა მჭედელი, ქრისტეს მხსნელად გვევლინება. მჭედლობა ამ გადმოცემაში უკვე ეშმაკის ხელობაა და ეშმაკი მჭედელს 5 ლურსმანს აკეთებინებს, რათა ქრისტე ამ ლურსმნებით დააჭედონ. სოლომონი წყევლის მჭედლებს და ამის შემდეგ ისინი კვირა დღეს აღარ მუშაობდნენ. უეჭველია, აქაც მჭედლობის საემშაკო ხელობად გადააზრებასთან გვაქვს საქმე, რომელზეც, სავარაუდოა, რომ მნიშვნელოვანი გავლენა უნდა მოეხდინა ქრისტეს ჯვარცმის სახარებისეულ გადმოცემას. ხშირად, მჭედლობა იმიტომ ცხადდება საემშაკო საქმედ, რომ მჭედლები ქრისტეს ჯვარცმისთვის ჭედავენ ზედმეტ ლურსმანს, ამ ლურსმანს ხან სოლომონი

ხედავს და წყევლის მჭედლებს, ხან კი ბავშვები იპარავენ და ამით ქურდები, როგორც გადამრჩენლები, დალოცვილები ხდებიან ; ქურდობა, ხშირად, საკრალურ ხელობადაა მოაზრებული; შევნიშნავთ, რომ ღვთაებრივი ქურდის უმაღლეს სახეს წმინდა გიორგი წარმოადგენს, მისი ცნობილი ეპითეტია- ხარიპარია გიორგი. სხვა ამბით, სოლომონი გადასცემს თავის წმინდა ხელობას სხვებს და ადამიანებს ასწავლის, როგორ გამოიყენონ იგი (ხანაც ქრისტე ასწავლის სოლომონს) . საინტერესოა, რომ სოლომონს ენაცვლება წმ. გიორგი, როგორც მჭედლობის მფარველი და ამინდის გამგებელი: „წმ. გიორგი ქრისტეს მოციქული იყო, ამბობენ, რომ იგი თეთრ ცხენზე იჯდა, სეტყვას, გრგვინვას ეს ღმერთი მოიყვანდა..” (თსუფა 12572, მთხრობელი ლ. ბერიშვილი, 1972). გადმოცემის მიხედვით, წმ. გიორგის ჰყავდა მჭედელი, რომელიც რკინისგან სხვადასხვა ნივთს უჭედდა. როცა სეტყვა ხშირი იყო, რკინა ბევრი იხარჯებოდა. სამღვდლოება ხალხს არწმუნებდა, რომ წმ. გიორგის მიერააო წაღებული რკინა (თსუფა 12579, მთხრობელი ალ. ბერიშვილი, 1972); წმინდა გიორგი წელიწადში ერთხელ მოდიოდა სამჭედლოში და მიჰქონდა ჯვრისმაგვარი რკინები, რომელსაც შემდეგ მეხად აგებდა. ხალხი ევედრებოდა მჭედელს, არ გაეკეთებინა რკინები, ილოცებდნენ მისთვის (თსუფა 12368, მთხრობელი დ. გეგელია, 1972). გიორგი აღმ. მთიანეთის ანდრეხის მიხედვით, ლაშქრობს ქაჯავეთში და სამჭედლოზე ცხენის ნატერფალს ტოვებს.

ხეხუჯობის მსგავსი რიტუალი ცნობილი იყო აფხაზებთანაც და მას „ხეჩხვამას“ უწოდებდნენ. სვანეთში ახალი წლის წინა დამეს ტარდებოდა „მეშხუამი“; „ხეჩხვამის“ რიტუალში მნიშვნელოვანი იყო მთვარის ფორმის სარიტუალო პურები, ხოლო სვანეთში ლემზირზე გამოიხატებოდა მთვარე. ნ. ანთელავას მიხედვით, აფხაზებში სამჭედლო უფრო მაღლა იდგა, ვიდრე ეკლესია. სამჭედლო ნაგებობები, ხშირად, მხოლოდ ლოცვისთვის იყო განკუთვნილი (ღვთაება შაშვისთვის); აქვე ხდებოდა მსხვერპლშეწირვა; სასამართლო საქმის წარმოება, ხატზე გადაცემა და ა.შ. აღმოსავლეთის კედელთან ჩამარხული ჰქონდათ საზედაშე ქვევრი „ახაფშა“. შაში, ღვთაება ანცვის შემდეგ, მოიხარებოდა ყველაზე ძლიერ ღმერთად და მის სახელზე, წელიწადში ერთხელ, ახალი წლის წინა დამეს ლოცულობდნენ. 31 დეკემბერს იკვლებოდა ღორი, გოჭი, მამალი. ცხვებოდა „აჩაში“ – შაშვის პური. მჭედლის (ან შაშვის კულტმსახურის) სახლში შეიკრიბებოდნენ, მოიყრიდნენ მუხლს სამჭედლოში და მჭედელი ანთებდა 7 სანთელს: „დიდო, ღმერთო შაში, რომელსაც გექვემდებარება 7 ხატი და რომელსაც გენტება 7 სანთელი, გესმის? ჩვენი წინაპრების მსგავსად, შესაწირთან ერთად მორჩილად ვდგავართ შენს წინაშე და შეგთხოვთ, მიიღო ჩვენგან ეს მსხვერპლი და იყო მფარველი ოჯახში, სახლს გარეთ, გზაში, ტყეში, წყალსა და ხეზე... ნუ მოგვაკლებ წყალობას... შემდეგ გრდემლზე დაჰკრავდა კვერს : გესმის? ყველნი ერთად იმეორებდნენ: ”გესმის?” ( ანთელავა 2006:109). შაში უფრო მრავალფუნქციური ჩანს, ფაქტობრივად, მას ყოველგვარი ხიფათისაგან დაცვა შეუძლია . შაში იფარავს 7 ხელობას, სოლომონი 363-ს; შაშიც დაკავშირებულია ღორთან და მჭედლობასთან. სახელს „შაში“ (შასში, შესში) უკავშირებენ სვანურ „შეშხუამს“. სვანური ტერმინისთვის ამოსავალი უნდა იყოს პარალელური ფორმა „მშხუამ“, „ემშხუამ“, რაც ტახის დაკვლას უნდა ნიშნავდეს (მგ. ქართ. ეშ, ეშუ \_ტახი). ნ. ანთელავა ყურადღებას მიაქცევს, აგრეთვე, მეთვრამეტე საუკუნეში ფიქსირებულ ტერმინს „sach“ (სამხრ. დას. აფხაზ.) და „suchoch“ (ჩრდ. აღმ. აფხაზეთი, ყაბარდო) \_ რაც ნიშნავს უფალს. ნ. ჯანაშია „ხეჩხუამობას“ „...ღეჯხვამადან“ მომდინარედ თვლიდა ( ღორის ლოცვა; სვანურადაც იგივე „შეშხამ“ ).

როგორც ვხედავთ, მჭედლობას განსაკუთრებული დატვირთვა ჰქონდა კავკასიელებისთვის. რკინა წარმოადგენდა მინიშნელოვან ლითონს ქართველებისთვის. ნ. მარის აზრით „რკინა“ ან „კინა“ წარმოადგენს ლაზებისა და ჭანების ტომობრივ სახელწოდებას, რასაც ადასტურებს ბიბლიური ტომობრივი ეთნონიმით \_ „ტუბალკანი“, რომელიც ყოფილა კვერით ხურო, მჭედელი რკინისა და რვალისა.. მკვლევარი, აგრეთვე, იმოწმებდა ენობრივ მასალასაც: ქართ. ტერმინი „რკინა“ (კინა) ნიშნავს ცას. სამშაბათს ჭანურად ჰქვია \_ერკინაშხა (ცის დღე); მეგრულად \_თახაშხა; ამავე რანგში დგას სომხური „ერკინ“. მჭედლობის ღვთაების ატრიბუტია სამჭედლო კვერი და მეხი (გავარგარებული რკინის ლახვარი); მცირე აზიული ღვთაება (ცისა და სინათლის, ქუხილისა და ელვის) ტემუზ-თემუფი გამოიხატება შემდეგნაირად: კლდის დიდ მწვერვალზე დგას და ერთ ხელში ბორძალი, მეორეში კვერი უჭირავს. მეგრელთა წარმოდგენითაც, წმ. გიორგის აქვს რკინის გავარგარებული ფორმები და მეხისმსროლელია. მკვლევარ შალვა ამირანაშვილის აზრით, თემუზის კულტი, შესაძლოა, ქართველებშიც იყო გავრცელებული. ჩერქეზების რკინისა და იარაღების მფარველს ჰქვის „ტლებშ“; აფხაზებში \_აჟარუ (ა-ჟი-ი; ), „ოჟროსხელიანი“. მისი მუხლები ფოლადისაა და ერთი მუშტი რკინის უროა, მეორე \_ მარწუხი, მუხლი \_გრდემლი, აფხაზურად აჟან ნიშნავს ცას; დახლოებით იმავე გარეგნობით იხატება მეგრული ტექსტების მჭედელი სოლომონი, რომელსაც ზოგჯერ გიორგი მეხთამსროლელი ენაცვლება.

საინტერესოა, რომ მკვლევარი შ.ამირანაშვილი სვანური და მეგრული თქმულებების სოლონს, სოლომონს უკავშირებს ამირანის მითს. უფრო სწორად, მამის სახელს \_სირას (ხან ცალკეა, ხან - კომპოზიცია). ძირი „სირ“ \_შუმერულად სინათლეს, ცეცხლის გზნებას ნიშნავს . ერთ-ერთი გადმოცემის მიხედვით, ამირანი თავად არის მჭედელი და ებრძვის კიდევაც მათ. ამირანს ქრისტე და 365 მჭედელი პალოზე მიაბამს. აქ 365 მჭედელს მფარველობს ქრისტე. რიცხვი 363( 365) სხვადასხვა ვარიაციებით ( ხელობათა, დღეთა, მჭედელთა რაოდენობის აღმნიშვნელი) მტკიცედ უკავშირდება მჭედლობასა და მჭედლობის ღვთაებას.

ამგვარად, ამ რიტუალმა, რომელიც იყო მჭედლობის და მოგვიანებით მხოლოდ ხელ-მხრის სალოცავის ვიწრო სახე მიიღო, შემოგვინახა რთული და მრავალფეროვანი წარმოდგენები მჭედლობის ღმერთის შესახებ, რომლის დღეობაც საზამთრო ციკლის დღესასწაულებში შედიოდა.

#### **დამოწმებანი:**

1. **აბაკელია 1997:** აბაკელია ნ. სიმბოლო და რიტუალი ქართულ კულტურაში. თბილისი: საქ.მეცნ.აკად.ისტორიისა და ეთნოგრაფ. ინ-ტი, 1997.
2. **ამირანაშვილი 1961:** ამირანაშვილი შ. ქართული ხელოვნების ისტორია. თბილისი: გამომცემლობა „მერანი“,1961.
3. **ანთელავა 2006:** ანთელავა ნ. აფხაზური მითები,რიტუალები,სიმბოლოები. თბილისი, 2006.
4. **კაკაბაძე 1979:** კაკაბაძე ც.; ჯალაბაძე გ. მჭედლობა სამეგრელოში. მასალები სამეგრელოს ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1979.
5. **კიკნაძე 2008:** კიკნაძე ზ. ქართული ფოლკლორი. თბილისი: თსუ გამომცემლობა, 2008
6. **მაკალათია 1941:** მაკალათია ს. სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია. თბილისი: 1941.
7. **მაკალათია 1938:** მაკალათია ს. ჯეგე-მისარონის კულტი ძველ საქართველოში. თბილისი: თსუ-ს გამომცემლობა, 1938.
8. **ღამბაშიძე 2004:** ღამბაშიძე ნ. ახალწლის დღეობათა ციკლი აღმოსავლეთ საქართველოში. თბილისი: გამომცემლობა „მემატიანე“,2004.
9. **ცანავა 1990:** ცანავა აპ. ქართული ფოლკლორის საკითხები (მეგრული მასალების მიხედვით). თბილისი: თსუ-ს გამომცემლობა, 1990
10. **თსუ ფა. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ფოლკლორისტიკის კათედრის ფოლკლორული არქივი:**
  - 12368: ჩამწ.კარგარეთელი ც. მთქმელ. დავით გეგელია,მარტვილი,სოფ.სალხინო,1972.
  - 12392: ჩამწ.კარგარეთელი ც. მთქმელ.დავით გეგელია,მარტვილი, სოფ. სალხინო, 1972.
  - 12424: ჩამწ.კარგარეთელი ც, მთქმელ.ვახა წულაია, მარტვილი, სოფ. სალხინო, 1972.
  - 12572: ჩამწ.ბერიშვილი ჯ; მთქმელ.ლონგინოზ ბერიშვილი,მარტვილი,სოფ.სალხინო,1972.
  - 12579: ჩამწ. ბერიშვილი ჯ; მთქმელ. ალექსანდრე ბერიშვილი, მარტვილი, სოფ.სალხინო,1972.
  - 21288: ჩამწ. გახარია დ; მთქმელ. მამანტი კვირტია, დაბა ჩხოროწყუ (წელი არაა მითითებული, სავარაუდოდ 70-იანი წლები).